

Ciril
Zlobec

Dva zapisa

ZGREŠENOST ALTERNATIVNEGA PRISTOPA

Utrujajoča vznemirljivost našega vsakdana nam onemogoča, da bi se sproti zavedali obsega in pomembnosti družbenih in vsakršnih sprememb, ki jih sami sprožamo, spodbujamo, usmerjamo in nanje vezemo svojo usodo. Najbrž je že zakon modernega življenja takšen, da mirovanje, počitek, nemotena kontemplacija, izpopolnjevanje v okviru znanega pre-

prosto niso več mogoči, vsaj ne na ravni narodnega, družbenega življenja.

V vrtincu takšnih temeljnih sprememb se je znašla tudi slovenska kultura. Za to stanje bi lahko rekli, da se nekaj dogaja; morda še bolj upravičeno: na vse kriplje si prizadevamo, da bi se nekaj (pomembnega) zgodilo. Gre, kot kaže, za prizadevanje, da bi naravni tok pospešili, ga preusmerili, nepredvidljivost učinka zamenjali s programiranim rezultatom. Toda: bolj kot drugod se prav na tem področju srečujemo s predvidenimi in nepredvidenimi protiučinki, ki nas na različne načine begajo: po eni strani utemeljujejo v nas misel, da je vse bistveno mogoče rešiti z večjo radikalnostjo, po drugi pa se v nas utrjuje vse večja skepsa in v njej se nam marsikaj razkriva kot Sizifov posel. Problem je splošen, dovolj objektivno pa ga lahko ilustrira katerokoli področje, recimo: usoda slovenske knjige in peripetije okrog nje.

»Naravni tok stvari« odmerja slovenski knjigi opaznejši tempo odmiranja kot — recimo: malo za šalo, malo zares — državi. In ta »naravni tok« se nam razgalja kot vse bolj nenaraven, na ravni družbenih ambicij: kot pojav, ki je v popolnem neskladju s socializmom. Na ravni teoretičnega je stvar nadvse preprosta: negativni »naravni« tok je treba preusmeriti, organizirano preusmerjenemu, skrbno vódenemu novemu toku pa je treba čimprej zagotoviti ustrezno »naravnost«, ali z drugimi besedami povedano: ker je knjiga v socialistični družbi »nezamenljiva kulturna dobrina«, ji je treba bralce, ki jih očitno izgublja, nanovo pridobiti in priboriti jih v mnogo večjem številu, kot jih je kadarkoli imela.

In približno na tej stopnji, ki je predvsem stopnja spoznanja, smo ta trenutek pravzaprav vsi: tako avtorji kot bralci kot tisti del kulturne politike, ki mu je skrb za večjo cirkulacijo knjige politična zadolžitev.

Od tu naprej, torej na poti, ki že stopamo nanjo, pa vsa stvar postaja mnogo bolj zamotana. Ni namen tega zapisa tvegati spopad z vsemi vidiki tega vprašanja, saj je vsakršna nelagodnost razumljiva že ob nekaterih izmed njih.

Pri večjih narodih je bralnost knjige stvar večje ali manjše kulture, pri nas pa se nam kaj kmalu pokaže kot usodno vprašanje, ki nas tako rekoč

čez noč potisne v bralni analfabetizem, nobena »sanacija« ne more radikalno spremeniti tega stanja, neprestano se gibljemo »na meji«, uspehi, kadar jih registriramo, so uspehi le znotraj področja, ne pa tudi v sorazmerju z našim družbenim in civilizacijskim standardom. Seveda: pojav je splošen, vsakdanji za dobršen del sveta, vendar za nas alarmanten, ker pri nas, zaradi naše maloštevilnosti, že najmanjši negativni premik zamaja sam videz kulturnosti naroda in družbe, tisti videz, ki je minimalna opora vsaj za kolikor toliko trdno zavest o sebi, o svoji duhovni podobi. Organizirana demokratizacija družbe ne more mimo te realnosti, zato je ne le pozitivna, ampak tudi nujna sleherna tendenca, ki si prizadeva razširiti bralno bazo. Uspehi so (če sploh so) neznatni, zato morda vse večja nervoza, ki nas tako rada pahne v iskanje krivcev ali pa nam ponudi napačno potezo.

Najpreprostejši očitek z dvojno podobo je znan in o njem ne kaže izgubljati besed: pisatelji so se oddaljili od množic, družba je premalo storila za knjigo. To je raven iskanja krivca. Ne glede na ihtavost na eni in drugi strani, uspeha pri tako zastavljenem problemu ni in ga, najbrž, ne more biti. Lahko se seveda tudi vprašamo: Ali je sploh mogoče pisatelja usmerjati ali celo preusmeriti? in: Ali je mogoče množice že s samim hotenjem, z bolj ali manj uspešnim aktivizmom prežariti z rastočo željo in potrebo po knjigi? Najmanj, kar lahko rečemo ob tem, je to, da prizadevanja v eni in drugi smeri so bila, so in bodo, čeprav iz izkušenj vemo, da so bila, so in bodo ostala neplodna. Eno je torej gotovo: izhod iz zagate moramo iskati drugje.

Zagata pa seveda ostaja. V prizadevanju, da bi jo premagali, se zapletamo (res neizbežno?) v nove zagate. Ena izmed njih je tudi v naslednjem: Ali pospešena, forsirana demokratizacija kulture (ne samo knjige) ogroža »visoko« kulturo nacionalnega pomena? In ista zagata z nasprotne strani: Ali je vztrajanje na »visoki« nacionalni kulturi poglaviti vzrok, da cele pokrajine in celi socialni sloji ostajajo zunaj kulture? Dilema ni zastavljena umetno, pod nekoliko bolj zapletenimi formulacijami ali nervoznimi replikami se z njo srečujemo tako rekoč vsak dan. Danes se že skoraj ne čudiš več, ker ne zveni več kot novost, ko slišiš na primer: »Kaj me briga uspeh Slovenske filharmonije v Ameriki, delavcem v . . . naj bi šli svirat.« Ali: »Zakaj bi delavec iz . . . dajal za Cankarjev dom v Ljubljani, če ve, da ne bo prišel gledat prireditve v njem.« Itd. itd. Logika razmišljanja se je že spremenila v obrazec, z njim prekrivamo zagato, ki je ne znamo ali ne zmoremo rešiti. Ob takem obnašanju se lahko tudi samo nasmehnemo, zamahnemo z roko in v povečani skepsi, ki nam kaže že sam napor po identifikaciji skupnih interesov v kulturi kot vse bolj odmikajočo se fatamorgano, skušamo reševati sebe, svoje delo skozi to zagato, ki pa je skupna in ni prav, če si pred njo zatiskamo oči.

Nedvomno: naš nacionalni in družbeni razvoj je prav gotovo že dosegel stopnjo, ko ga morajo podpreti organizirana prizadevanja, ko si je tako znotraj kulture same kot na ravni njenega učinkovanja v družbi nujno treba postaviti nove cilje (ali dosedanje drugače osvetliti), omogočiti ustrezne razmere zanje, zavestni premiki so torej nujni, z njimi pa so, kot kaže, povezani tudi nekateri nesporazumi. In eden najbolj bolečih in nesmiselnih nesporazumov je antagonistično, alternativno postavljanje ljudskega, demokratičnega nasproti nacionalnemu v kulturi.

Širjenje kulturne baze, večja odmevnost kulture, naraščanje njene preobrazbene moči, tako na ravni posameznika kot družbe, ne more in že dolgo nikjer več ni samo stvar spontanosti, samo odzivanje človekovi naravni »žeji« po kulturi, kot to tudi ni v izobraževanju in znanosti, zato je policentrizem vsakršnega prizadevanja v kulturi ne samo sprejemljiv, ampak edino razumen, vendar nikoli pojmovan tako, da bi spodbujal cepljenje kulturnega učinkovanja, oženje in zapiranje v ekonomsko in organizacijsko lahko obvladljive prostore, povnanjeno manifestativno streženje sprotim naročilom in potrebam, ko ni več prave volje in možnosti za združevanje najbolj ustvarjalnega, najbolj nadarjenega, najbolj ambicioznega na nacionalni ravni, na ravni najzahtevnejše kulturne in umetniške izmenjave z drugimi nacionalnimi kulturami v Jugoslaviji in v tako težko vzdrževanih kulturnih stikih s tujino, za kar smo kot družba in država prav gotovo zainteresirani in je to — kot v gospodarstvu in na drugih področjih — naša eksistencialna nuja in, ne nazadnje, pomemben branik naše duhovne svobode in samobitnosti.

Deviaciji, ki ni samo potencialna nevarnost, saj se z njenimi znamenji že srečujemo, pravimo v vsakdanjem žargonu: občinska kultura. Gre torej za pojav, ko naj bi nekakšna kulturna avtarhičnost (doma, z domačimi močmi, za domače potrebe) zadostila vse in vsem na »svojem« področju in se ob tej nalogi čutila vse manj dolžno, da karkoli še poskuša dati, ponuditi navzven ali da od zunaj karkoli sprejme. Trditi v imenu policentrizma, v imenu demokratičnosti, v delavčevem imenu, da je vse tisto, kar »požira« največ denarja, ker je poklicno organizirano, le snobovska kultura (čeprav je lahko tudi to) za redke izbranice v centrih, metropoli, prav gotovo ni pot, ki naj pogloblja in utrjuje slovensko kulturno zavest, širše in trajneje kultivira narod, družbo. Delo v slikarskih ateljejih, za pisalnim strojem, na gledališkem odru in še marsikje drugje mora, ko je opravljeno z darom, z ustvarjalnim navdihom, s poklicno odgovornostjo, postati v svojih najboljših rezultatih zaželena prvina zavesti in samozavesti tako družbe kot posameznika. To seveda ne pomeni, da je vsako delo, ki se za takšno razglašča, tudi v resnici tako: stopiti mora pred oči javnosti in javnost je zmerom znala — ne glede na apologete in zanikovalce — najti iskano, vredno, nikoli ni imela in nima kompleksa, ko uveljavlja svojo pravico, da odbira in zametuje, hvali in odklanja, da se nečemu odziva ali ignorira, vendar bi bila nepopravljiva škoda, če bi to prastaro, a nikoli zastarelo igro talenta, okusa in potrebe po kulturni in umetniški komunikaciji organizacijsko kakorkoli utesnili, spremenili potrebo življenja v zahtevo dneva.

Gre za zagato, nedvomno. Pravilno ugotavljamo, da je kar najpopolnejša organiziranost tudi na tem področju kulturne potrebna in nujna, pri tem pa nam — to vsi vemo — zmanjkuje denarja in — o tem ne govorimo radi — organizacijske iznajdljivosti, tenkočutnosti. Slovenska kultura, ki bi se še naprej »reproducirala« znotraj svojega kroga ustvarjalcev in bila namenjena le tanki plasti »poznavalcev«, kar se danes večkrat in v marsikaterem primeru dogaja, ni stanje, za katerega bi se kdorkoli potegoval; vendar te tragične osamitve ne bomo premagali, če bomo žilno polje njenega pretoka zmanjšali, zožili na neobvezno komunikacijo znotraj tesnega prostora vsakodnevnega prostega časa. Tudi kultura posameznika, družine, delovne organizacije, kraja, občine, regije je, če nima nacionalnih, stalno se obnavljajočih korenin, obsojena le na varljivi videz same sebe in celo na

tej ravni je kratke sape, kajti, navsezadnje, tudi nacionalna kultura je obsojena na isto usodo, če se ne povezuje s svetovnimi tokovi in ni sama del njih. Prav v svoji nacionalni, socialni in družbeni razsežnosti specifična, v svojem bistvu pa vendar nikoli sama zase, zunaj vsega drugega.

Danes je usoda narodov in civilizacij odvisna od njihove odprtosti svetu, kultura pa je vztrajala na odprtosti tudi v obdobjih, ko sta se narod in družba, zaradi samoobrambne nuje, morala zapreti.

Širjenje kulturne baze je naša kulturna in družbena nuja, sleherni oblika organiziranosti pa mora ostati, kljub še tako natančno določenemu mehanizmu delovanja, neobremenjeno odprta v nacionalna prizadevanja na tem področju. Pa tudi reševanje kulturnih zagat znotraj kulture same in samo v obsegu večje ali manjše organizacijske domiselnosti ne more prinesiti pričakovanih rezultatov. Slovensko kulturo je treba spet odločilneje povezati z vsem našim sistemom vzgoje in izobraževanja.

Sicer pa se človek lahko samo čudi, kako malo javne pozornosti zbuja ta problematika danes na Slovenskem.

STISKA PISATELJA, TEŽAVE S PISATELJI

Teh dobrih trideset povojnih let je za nas — kot za mnoge druge narode in družbe — socialno, politično, civilizacijsko in kulturno dovolj profiliran čas, da bi ga zaradi njegove izrazitosti lahko pojmovali kot sklenjeno zgodovinsko obdobje, če ne bi bila hkrati največja izrazitost tega časa prav v vse večji odprtosti in nenehnem odpiranju vsega, kar je resnično pomembno, eksistencialno ukoreninjeno v naše družbeno in individualno življenje, tako da to dobo, ki je nedvomno že razviden del naše zgodovine, intenzivneje doživljamo v njenem vrenju kot pa v pomenu družbenih stalnic, ki jo opredeljujejo. Tako tudi v kulturnem življenju, pri čemer je pisateljski svet sicer specifičen, v svojih najvrednejših delih le na videz bolj zunaj kot znotraj njenega razvojnega toka, v marsikateri svoji pojavnosti pa vendarle tak, da so nesporazumi možni, če ne celo neizogibni. Najpogostejši očitke, ki dobiva v javnosti dovolj pritrjevanja, je v tem, da naša sodobna literatura ne reflektira dovolj naše družbe, njenega bivanja. Iz tega kajpak sledi misel, da bi bilo treba nekaj storiti, in zadrega, kaj storiti.

Tudi zato, zaradi takšne ali podobnih dilem, opažamo v našem razpravljanju o literaturi določeno nervozo, ki jo spremlja ne povsem jasno izraženo, pa vendar dovolj glasno in vztrajno se ponavljajoče nezadovoljstvo nad našo kulturo povojnega obdobja, nad književnostjo pa še posebej, ki da — kot rečeno — ne reflektira dovolj objektivno in zavzeto naše družbe prav v zgodovinskosti njenih sprememb, razvoja in odnosov. In če je ta domneva vsaj približno točna, gre enega od pglavitnih vzrokov za to nervozo in nezadovoljstvo iskati v še zmerom ne dovolj razčlenjeni specifikki našega časa in, če naj ostanemo pri predmetu tega razmišljanja, naše sodobne literature. Zlasti zadnja leta se razpravljanje o vlogi in mestu kulture v naši družbi pojavlja dovolj pogostoma, vsekakor prepogostoma, da ne bi že samo s tem razkrivalo določeno nezadovoljstvo nad literaturo v njenem samem temelju. Sodobni literaturi (bolj kot slikarstvu, glasbi na primer) je v tem okviru namenjena precejšnja pozornost, vendar pozornost po-

sebne vrste. Preprosto povedano: največ razpravljanja je namenjenega naši sodobni literaturi kot funkciji v družbi, naši literaturi kot moralni obvezi avtorjev, naši literaturi kot dolgu do delovnega človeka, kot neizpolnjenem pričakovanju, ki ga pripisujemo javnosti, skratka: naši sodobni literaturi kot fenomenu, mnogo, mnogo manj in odločno premalo pa naši sodobni literaturi v njeni konkretni obliki, knjigi kot opravljenem delu pisatelja, kot oprijemljivi, razvidni projekciji njegovih idej, ustvarjalnega interesa, razsežnosti njegovega daru in možnosti.

Pri tem gotovo ne gre za kakšno hoteno nezadostnost takšnih razprav o literaturi, temveč, vsaj zdi se mi, za določeno zadrego. Naj govorimo ali pišemo kar koli že, v bistvu gre vendarle za občutek, da bi temeljna usmeritev naše sodobne literature morala biti drugačna, preprosto povedano: bolj obrnjena v svoj čas, bolj angažirana v njem. Toda ko skušamo dati tej zahtevi konkretno podobo, tako ali drugače pristajamo — kot na zgledu, ki ga kaže posnemati — na preverjenem modelu kritične, socialno in politično angažirane literature, kot jo poosebljajo največja imena naše pretekle in polpretekle dobe (pri nas Slovincih je tak sanjani vzorec Cankar), ne da bi se dovolj ukvarjali z nelahkim vprašanjem, zakaj takšne, nacionalno ali socialno reprezentativne literature danes nimamo, ali pa je, če jo imamo, nočemo ali ne znamo videti. Prav gotovo pritiska na nas civilizacijska, politična in družbena izrazitost teh nekaj več kot trideset povojnih let in zato se baje čutimo, sodeč po številnih razpravah, kot »zainteresirana« javnost, v nekem smislu ogoljufane, ogoljufane v nekem ponosu pripadnosti tej družbi, ker da ta literatura ne daje tiste univerzalne predstavitve, iz katere bi razbrali, kaj pravzaprav hočemo, kaj v svojem bistvu v tem času smo, ali še pogosteje: ta literatura bi nas morala umetniško upodobiti takšne, kakršni »v resnici« smo, umetniško upodobiti naš čas, kakršen vemo, da »v resnici« je. In ker tega kot bralci, na ravni posplošenega pričakovanja, v svoji sodobni literaturi menda ne najdemo, toliko pogosteje izstopa politični in moralni poudarek o »dolgu« pisatelja, ki naj družbo »objektivno« upodablja. Po njenem zasluženju. Gre torej za prepričanje, da je podoba te družbe, kljub njeni dinamiki, stalnemu vrenju, dovolj zaokrožena, sklenjena, pregledna in da je zato nerazumljivo, kako da ni, pri vsej tej naši književni produkciji, najvišji ustvarjalni navdih, če že ne večini, pa vsaj dobršnemu delu pisateljev. Tak občutek je toliko bolj razumljiv, če vemo — in tako literaturo tudi prevajamo in prebiramo — da je takšne zglede drugod še zmerom mogoče najti, torej v klasičnem smislu angažirano literaturo s poudarjenimi idejnimi, političnimi, socialnimi in drugimi prvinami, ki imajo občo veljavo in je zato na takšnih osnovah grajena literatura, na ravni bralčeve percepcije, družbeno in politično reprezentativna, pri čemer reprezentativnosti seveda ne pojmujejo v vrednostnem smislu, temveč v široki, kritični, skoraj vzorčni prezentaciji stanj in odnosov v družbi kot celoti, torej v nacionalni, družbeni, politični ali civilizacijski skupnosti (sodobna južnoameriška literatura na primer), kar nujno sugerira naši kritiki naše literature povojnega obdobja očitek bega pred stvarnostjo, bega od resničnih problemov, od množic, delovnega človeka.

To razmišljanje seveda noče biti ironizacija posplošenih razglabljanj o literaturi — saj se tudi samo razpleta na tej ravni — skuša le opozoriti na problem, ki ga kaže razreševati tudi po drugačni poti kot doslej. Vse preveč namreč ponavljamo eno in isto, zmerom bolj v abstraktni obliki,

zmerom bolj načelno, kot da nam že zdavnaj ni več do odgovora na vprašanja, ki si jih zastavljamo, vsekakor pa literatura in razpravljanje o njej hodita — kot po tistem gentlemenskem dogovoru — vsaka svojo pot. Stičnih točk med njima skoraj ni. Nujen je namreč opaznejši premik v konkretnost, kajti prava literatura so vendarle čisto določena dela, čisto določena imena in samo posplošitve, ki to upoštevajo, so lahko uporabne, objektivne, plodne. Po tej poti bi laže odkrili tudi resnična protislovja v literaturi sami, tudi negativne tendence v njej, ki nedvomno obstajajo, obnavljanje, pod novo metaforiko, stare meščanske miselnosti, provincialno pojmovanje pri prevzemanju vsega, kar je »novega« v svetu, ki se kaže v bledem posnemanju, epigonstvu, v vzvišenem umikanju v »večne« teme, v »visoke« filozofeme, pri čemer je kakršenkoli dotik družbe in časa nezaželen, »neestetski« apriori. Seveda: odločilnejša navzočnost konkretnega v ocenah in sodbah ni samo problem naših razmišljanj o literaturi, je eden glavnih problemov vsega našega početja in dela.

Toda ne glede na pravkar izrečeno — če naj se vrnem s te morda ne docela neumestne digresije — se vseeno pogostoma sprašujem: Ali se nam ne bo nekoč prav ta literatura (v mislih imam samo njen vrednejši del), ko je ne bomo več merili z modeli iz tradicije, razkrila kot avtentična podoba našega časa, torej kot naravno in plodno odzivanje na tisto, kar je prav v našem času — z vidika literature — najbolj bistveno, pisatelja najbolj zaposluječe, tisto, kar ga intimno, v domeni njegove notranje nuje in ustvarjalne etike, najbolj zavezuje? Prepričan sem namreč, da si moramo postavljati tudi takšna vprašanja, pa čeprav bi se pokazalo, da ostajajo brez zadovoljivega odgovora. Iz izkušenj vemo, da je včasih, na določenih ravneh, to plodnejše in dragocenejše od samega odgovora.

Če pri nas tako pogostoma tožimo, da literatura ne opravlja več tistega plemenitega poslanstva »kot nekoč«, da se skoz pisatelja ne oglašča več, vsaj ne tako razvidno »kot nekoč«, tako imenovani »genij naroda«, da literature občinstvo ne sprejema več »kot nekoč«, pričakujoče in zaupljivo, je zadrega z iskanjem odgovora neizbežna, saj kritični, perцепcijski in drugi modeli iz preteklosti bi bili v sedanosti uporabni samo v primeru, če bi bila ta sedanost skladen podaljšek že znanih družbenih stanj in odnosov iz preteklosti. Ker pa naša družba to ni, se je pač treba potruditi tudi za drugačen pristop do literature našega časa in se nujno vprašati: Kaj če niso družbene spremembe v teh treh povojnih desetletjih pri nas ne samo tako velike, ampak tudi takšne narave, da sta se z njimi spreminjala in spremenila tudi družbeno etični »dolg« pisatelja in njegova notranja možnost biti in ostati pisatelj? Ali preprosteje rečeno: vsa znamenja kažejo na to, da se pisateljev interes vse opazneje premika od splošnosti k spoznanju, od družbe k človeku. Ob tem je seveda mogoče sklepati dvojje: ali je pisatelj začel nekako zanemarjati nekdanje zanimanje za celovitejšo podobo časa in družbe iz ustvarjalne nemoči, ker prevladujoči politični, družbeni, socialni in drugi problematiki preprosto ni več kos, ali ker ga, zaradi česar koli, ne vznemirja več v tolikšni meri, da bi mu bila osrednji ustvarjalni imperativ in navdih in se mu zdi usoda posameznika, ne kot antipoda občosti, vse bolj središčno jedro trajnejših posebnosti nove družbe pa tudi časa v širšem, svetovnem kontekstu. Morda tudi kot najbolj vznemirljiva neznanka v sodobnem svetu, ko je mogoče vse tako hitro in pošastno natančno izmeriti, oceniti, predvideti. Tako imenovani »naši« problemi so,

očito, vse manj samo naši, v današnjem odprtem svetu in raznih oblikah soodvisnosti med narodi in družbenimi sistemi stopa, morda, v ospredje prav človek, ne tisti zmagoslavni z veliko začetnico, ampak človek s svojo veliko stisko prilagajanja novim in novim »zahtevam« časa, ekonomskih in drugih odnosov, nove univerzalne civilizacije, zato pisatelj nujno postaja vse bolj parcialen poznavalec življenja, če naj bo res prodoren, parcialen namreč v tem smislu, da lahko raziskuje (ali celo samo upodablja) novo v vse ožjem izseku, zato toliko večja pozornost človeku, ki je po eni strani največja konstanta, po drugi pa večna, vznemirljiva spremenljivka. Gre torej za »nemoč«, ki se je sodobni pisatelj zaveda, za nemoč, da bi na ravni ustvarjalne odgovornosti zajel celovitost življenja, vendar prepričan, da je raziskava človeka tudi raziskava družbe, časa. Če ni tako — se še naprej sprašujem — zakaj se mnogi pisatelji, ko se jim zahoče širokih epskih zamahov, družbenih študij z veljavo občosti, tako radi zatekajo v čas med obema vojnama ali v leta narodnoosvobodilne vojne in revolucije? Najbrž ne zato, ker bi čutili, kot se večkrat sliši, večji dolg do tistih časov, temveč zato, ker je sedanji svet vse bolj neobvladljivo razčlenjen, kot celota in v posameznih delih izpostavljen nenehnim spremembam, zato pisatelj preprosto ne more več zajeti vsega, ali to vse bolj poredko poskuša, zato ne moremo govoriti o njegovi nemoči, ampak, kvečjemu, o premoči modernega sveta nad njim.

Alberto Moravia, izrazito levo usmerjeni pisatelj, je pred kratkim spet ponovil, da je sleherna umetnost v opoziciji do svoje družbe. To prav gotovo velja za družbo, ki v svojem sistemu ohranja ali skriva kakršnekoli elemente socialne krivičnosti; v naši samoupravni družbi takih elementov ni, ne bi smelo biti, torej se pisateljeva etika nujno razkriva drugače. Nismo družba z razrednimi konflikti, nismo pa brezkonfliktna družba, delovanje različnih interesov (Kardelj) tudi na ravni družbe, sistema, je naša realnost. Ti interesi se spopadajo, soočajo v oblikah, ki imajo kot posledico lahko tudi socialne in druge krivice. Z nekoliko političnega sofizma bi lahko rekli, da je naša družba po svoji sistemski ureditvi humanejša od posameznika v njej, da je torej lažje humanizirati družbo kot človeka. In če je v tem tudi samo majhen delček resnice, če je v tem celo zmota, ki pa se vsiljuje kot resnica, ali ni prav to področje izredno vabljivo za slehernega angažiranega pisatelja? In ne nazadnje tudi njegov ustvarjalno etični imperativ.

Kakorkoli že stoje stvari na tem področju, eno je gotovo: razvojni tok umetnosti (tudi literature) gre v dobršnem delu celo proti volji in prizadevanju svojih ustvarjalcev, kaj šele proti volji tistih, ki stoje zunaj nje. Vsekakor pa gre iskati vzgibe in možnosti naših literatur znotraj njihove konkretne pojavnosti, v posameznih delih, imenih, v tistih seveda, ki v vsaki od naših nacionalnih književnosti in književnosti narodnosti predstavljajo sklenjeno vrhno kvalitetno plast. Ne gre za elitizem, ampak za literaturo, ki se ravna po zakonih ustvarjanja in zato ne more biti zunaj družbe, za literaturo, ki edina nepopačeno reflektira resničnost in dragocenost našega življenja in časa.

In taka dela v teh treh povojnih desetletjih niso redka, čeprav jih ne gre iskati v serijski književni proizvodnji (ki pa je tudi potrebna in ima svojo dnevno ceno in pomen), in v njih je mnogo več utripa časa, družbe in nas v njej, kot pa se to kaže tistim, ki literaturo spremljajo od zunaj, po uradniški dolžnosti, s točkovno normirano mislijo.